

Critical Analysis of Human Rights Challenges with Freedom of Information in E-government

Jaza Valadbeygi*

Vali Rostami** Manouchehr Tavassoli Naeini***

Abstract

Given the effective role of cyberspace and the use of new electronic achievements in today's life and facilitating the provision of government services and optimization of public resources, e-government services in the form of freedom of information can lead to democracy and institutionalization of democratic mechanisms. It can also provide the needs of the people, leading to the freedom of information in the context of e-government. It can also lead to the growth and development of society as well as the participation of citizens in the decision-making process and the protection of citizens' rights and freedoms, as well as to the institutionalization of democratic mechanisms. On the other hand, it can have challenges such as conflict with the principle of privacy. There is a conflict with the principle of human and national security and a conflict with the principle of the right to be forgotten in the face of human rights norms. In this regard, the authors of this article, through the analytical-descriptive method, achieved the important point that freedom of information is an absolute and unlimited right and should not be opposed to human rights norms like other human rights.

---

* PhD Student in Public Law, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran, jaza1359@gmail.com

** Associate Professor of Public Law, Faculty Member, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author), Vrostami@ut.ac.ir

*** Associate Professor of Private Law, Faculty Member, University of Isfahan, Isfahan, Iran, Tavassoli@ase.ac.ir

Date received: 2020-06-24, Date of acceptance: 2020-11-21

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

۴۲۸ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال بیستم، شماره یازدهم، بهمن ۱۳۹۹

Keywords: Freedom of Information, E-Government, Human Rights Norms, Electronic Technologies

تحلیل انتقادی چالش‌های حقوق بشری با آزادی اطلاعات در دولت‌های الکترونیک

جزا ولدبیگی*

ولی رستمی**، منوچهر توسلی نائینی***

چکیده

با توجه به نقش موثر فضای مجازی و استفاده از دستاوردهای نوین الکترونیکی در زندگی امروزه و تسهیل ارائه خدمات دولتی و بهینه سازی منابع عمومی، خدمات دولت الکترونیکی در قالب آزادی اطلاعاتی میتواند موجب تحقق دموکراسی و نهادینه سازی سازوکارهای دموکراتیک شود و زمینه اندیشه زمامداری مطلوب مردمی را نیز فراهم نماید، از این رو آزادی اطلاعات در بستر دولت الکترونیک؛ میتواند به رشد و بالندگی جامعه و نیز مشارکت شهروندان در فرآیند تصمیم گیری و حفظ حقوق و آزادی‌های شهروندان و همچنین منجر به نهادینه سازی ساز و کارهای دموکراتیک گردد. از طرفی چالش‌هایی از قبیل تعارض با اصل حریم خصوصی؛ تعارض با اصل امنیت انسانی و ملی و تعارض با اصل حق بر فراموش شدن در قبال هنجارهای حقوق بشری پیش روی آن وجود دارد؛ در همین راستا نگارندگان در این مقاله با روش تحلیلی - توصیفی به این مهم دست یافتند که آزادی اطلاعات یک حق مطلق و بدون حد و مرز میباشد و نباید مانند سایر حقوق بشری در تقابل با هنجارهای حقوق بشری قرار بگیرد.

* دانشجوی دکتری تخصصی حقوق عمومی، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران،
jaza1359@gmail.com

** دانشیار حقوق عمومی، عضو هیأت علمی دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،

Vrostami@ut.ac.ir

*** دانشیار حقوق خصوصی، عضو هیأت علمی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران، Tavassoli@ase.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۴/۰۴، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۹/۰۱

کلیدواژه‌ها: آزادی اطلاعات، دولت الکترونیک، هنجارهای حقوق بشری، فناوری های الکترونیکی.

۱. مقدمه

امروزه آزادی دسترسی به اطلاعات که از آن به عنوان «آزادی اطلاعات» یا «جریان آزاد اطلاعات» نام برده می‌شود، یکی از مهم‌ترین اصول حقوق بشر است. از این نظر کشورهایی که به لحاظ ساختار حکومتی نمی‌توانند دسترسی آزاد آحاد جامعه به اطلاعات را تضمین کنند، در زمره کشورهای ناقض حقوق بشر به شمار می‌روند. کشورهای دموکراتیک مدت‌ها است که ضرورت تدوین عمومیت اسناد دولتی و یا قانون آزادی اطلاعات را درک کرده و اقدامات قانونی لازم را انجام داده‌اند.

حق دسترسی به اطلاعات، به عنوان یک حق آزادی و حق رفاهی، دارای ماهیتی مرکب می‌باشد، به این معنا که هم ویژگیهای نسل اول حقوق بشر را دارد، که نیازمند عدم مداخله دولتها است و هم دارای مشخصات حقوق بشر نسل دوم است که برای تحققش تضمین حمایتی دولتها را می‌طلبد.

حق دسترسی به اطلاعات به دلیل اهمیت غیر قابل انکار آن در زندگی امروزی بشر، مورد حمایت اسناد بین‌المللی حقوق بشر، قوانین کشورها، سازمانهای غیردولتی، افراد و سایر بازیگران صحنه بین‌المللی، قرار گرفته است و با وجود این، امروزه، حق دسترسی به اطلاعات به عنوان یک حق مستقل مورد حمایت است و این حمایت در منابع بین‌المللی و نیز در قوانین اساسی و عادی کشورهای مختلف پیش‌بینی شده است.

آزادی اطلاعات یکی از ابزارهای مهم تغییر فرهنگ اسرارگرایی به سمت فرهنگ شفافیت است، اما این موضوع نه طرف مدت زمان کم، شدنی است و نه به معنای نفی کامل تأسیسها و نهادهای حافظ اسرار یا محرمانگی (نظیر امنیت ملی) است. برای تحقق فرهنگ شفافیت، اتخاذ انواع تدابیر در فرآیند زمانی نسبتاً طولانی مدت لازم است که هدف کلی این تدابیر، تعدیل و متوازن کردن قوانین و نهادهای اسرارگرایی است. در فرهنگ اسرار گرایی، اصل بر محرمانگی است و شفافیت جنبه استثنایی دارد؛ فرهنگ شفافیت تلاش میکند این رابطه را مقلوب کند و جایگاه اصل و استثنا را تغییر دهد. قوانین و نهادهای حمایتی ناظر بر آزادی بیان، آزادی مطبوعات، آزادی اطلاعات، دولت الکترونیک،

حقوق رقابت و مبارزه با فساد، مدیریت تعارض منافع، حمایت از افشاگران و منابع خبری، از تدابیر ناظر بر فرهنگ شفافیت هستند.

با توجه به توضیحات فوق نگارندگان در این مقاله به دنبال پاسخگویی به این سوالات هستند که مفهوم آزادی اطلاعات در دولتهای الکترونیک چیست؟ همچنین مبانی حقوقی آزادی اطلاعات در دولتهای الکترونیک چیست؟ و آزادی اطلاعات در دولتهای الکترونیک شامل چه تعارضاتی با هنجارهای حقوق بشری است؟

۲. مفهوم شناسی تحقیق

بحث پیرامون یک موضوع نیازمند آشنایی و روشن گردانیدن مفاهیم آن موضوع می‌باشد تا بدین طریق آگاهی نسبی پیرامون تحقیق حاصل شده و خواننده آمادگی ورود به بحث اصلی را پیدا نماید. مفاهیم موضوع مورد تحقیق از اهمیت اساسی برخوردار است و بدون آشنایی لازم با اصطلاحات آن، مطلوب مورد نظر به دست نخواهد آمد. در قسمت اول مفاهیم مورد نیاز تحقیق که زیر بنای مطالب بعدی تحقیق را تشکیل می‌دهد؛ بیان خواهد شد.

۱.۲ مفهوم آزادی اطلاعات

آزادی اطلاعات اصطلاحی است که نخستین بار در ایالات متحده آمریکا عنوان شده و در مورد محتوای خود تا اندازه‌های گمراه کننده است. شاید تصور شود منظور از این اصطلاح، آزادی همه انواع اطلاعات است اما این تصور درست نیست. منظور از آزادی اطلاعات، حق دسترسی افراد به اطلاعات موجود در دستگاه‌ها و موسسات عمومی است. منظور از حق دسترسی به اطلاعات، آن است که هر یک از اعضای جامعه در هر زمان بتواند تقاضای دسترسی به اطلاعاتی را داشته باشد که در یکی از موسسات عمومی و گاه خصوصی نگهداری می‌شود و آن موسسه تنها بر مبنای دلایل احصا شده و مشخص بتواند درخواست وی را رد کند (انصاری، ۱۳۸۵: ۱۳۹)؛ حق دسترسی به اطلاعات، نتیجه و محصول آزادی اطلاعات و به تعبیری، آزادی اطلاعات چارچوب بندی شده است.

۲.۲ مفهوم آزادی اطلاعات به عنوان هنجار حقوق بشری

در میان بنیان‌های دموکراسی، جریان آزادی اطلاعات در سال‌های اخیر توجه ویژه‌ای را به خود جلب کرده و از آن به عنوان «اکسیژن دموکراسی» نام برده می‌شود. حق دسترسی عموم به اطلاعات رسمی یا توانایی شهروندان در دسترسی به اطلاعاتی را که در اختیار حکومت است، «آزادی اطلاعات» می‌گویند. بر اساس قانون آزادی اطلاعات، دولت از قانون‌گذار می‌خواهد که امکان دسترسی به اسناد، مدارک و گزارش‌ها را برای مدت زمان تعیین شده فراهم سازد؛ البته این حق بی‌قید و شرط نیست و رعایت موازینی برای آن پیش‌بینی شده است؛ چنان‌که در قوانین آزادی اطلاعات، معمولاً اطلاعاتی را که در افشاگری مسائلی از جمله: روابط خارجی، امنیت ملی، مسائل مربوط به فعالیت‌های تجاری و بازرگانی دولت و امور شخصی افراد دخیل باشد، از حق دسترسی‌پذیری مستثنای شده‌اند (عرفان منش، ۱۳۸۶: ۲۵) قانونمند کردن جریان اطلاعات هرگاه با تدبیر و اصول منطقی محرمانگی همراه باشد، به حفظ اطلاعات محرمانه نیز کمک مؤثرتری خواهد کرد تا زمانی که اصل محدودیت دسترسی به اطلاعات در کشور حاکم باشد؛ به عبارت دیگر، یکی از نظریات رژیم دسترسی آزاد به اطلاعات، حفظ بهتر و مؤثرتر محرمانگی از طریق قانونمند کردن مستثنیات آن است.

کمیته حقوق بشر نیز در نظر تفسیری شماره ۳۴ خود، حق دسترسی به اطلاعات را مشمول ماده ۱۹ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی دانسته و دولت‌ها را به تصویب قوانین حامی این حق فراخواند. به نظر کمیته، بند ۲ ماده ۱۹ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، متضمن حق دسترسی به اطلاعات موجود در مؤسسات عمومی است و بدون در نظر گرفتن شکل نگهداری، منشأ و تاریخ ایجاد آنها، همچنین، اصطلاح «مؤسسات عمومی» شامل قوای مجریه، مقننه، و قضائیه میشود و میتواند مؤسسات غیرحکومتی که کارویژه‌های عمومی دارند را نیز در برگیرد (انصاری، ۱۳۹۷: ۶۴).

از این رو بنیادی‌ترین اصل در هر کشور دموکراتیک آن است که شهروندان بتوانند به واریسی و نظارت بر رفتار دولت و مأموران دولتی بپردازند؛ اما این نظارت در خلأ رخ نمی‌دهد. شرط این کار، دسترسی آزادانه شهروندان به اطلاعات مورد نیاز است. آزادی اطلاعات دیرزمانی است که نه تنها به عنوان عاملی قطعی در تحقق دموکراسی، حسابرسی و مشارکت مؤثر، بلکه به عنوان یک حق بنیادین بشری نیز به رسمیت شناخته شده و قوانین اساسی و بین‌المللی از آن حمایت می‌کنند. بنیان حق دسترسی به

اطلاعات بر این اصل اساسی استوار است؛ از این رو دولت مالک نیست، بلکه امانت‌دار اطلاعات است.

۳.۲ مفهوم دولت الکترونیک

اصولاً تعریف واحدی درباره دولت الکترونیک وجود ندارد و این مسئله نیز، ناشی از ماهیت پویا و متغیر فناوری است. امروز، اساساً به استفاده از فناوری اطلاعات و ارتباطات به منظور بهبود کارایی و اثربخشی، شفافیت اطلاعات و مقایسه پذیری مبادلات اطلاعاتی و پولی در درون دولت، بین دولت و سازمانهای تابعه آن، بین دولت و شهروندان و بین دولت و بخش خصوصی دولت الکترونیک اطلاق میشود. گسترش روزافزون ارتباطات و تأثیر آن بر فضای اقتصادی، اجتماعی و سیاسی جوامع، پیچیدگیهای ناشی از پیشرفت سریع و شتابان فناوری؛ وجود دولتی کارآمد و به روز را به منظور انجام وظایف حکومتی ضروری مینماید. در مورد دولت، چگونگی کارکرد آن، مکانیزم‌های درونی و رابطه آن با سایر نهادهای جامعه نظریه‌های مختلفی مطرح شده است. با وجود تفاوت‌های روش شناختی این نظریات، تمامی این نظریات بر این مسئله تأکید دارند که دولتها می‌بایستی برای انجام هر چه مطلوب تر وظایف خویش، کارایی خود را به انحاء مختلف بالا ببرند.

شیوه‌های ارتباطی سنتی به سرعت سمت استفاده از فناوری اطلاعات و ارتباطات پیش می‌روند. دولت الکترونیک فرصتی عالی برای کشورهای در حال توسعه مانند ایران برای بهبود عملکرد دولت و یک برنامه راهبردی رو به رشدی برای کاهش شکاف موجود با کشورهای توسعه یافته است؛ دولت الکترونیک سبب کارایی بخش دولتی، پاسخ‌گویی در عملکردهای دولت و کاهش هزینه‌های مدیریت عمومی است. دولت الکترونیک کاربرد اینترنت بر اساس فناوری اطلاعات برای فراهم کردن اطلاعات و خدمات موردنیاز کاربران برای ایجاد حکمرانی خوب کارآمد میکند (قلی پور سوتو، منصوریان، الهیاری دویین، ۱۳۹۸: ۱۸۶).

با توجه به مطالب فوق میتوان این تعریف را برای دولت الکترونیک برگزید: دولت الکترونیک مجموعه‌ای از کلیه ارتباطات الکترونیک است که بین دولت، شرکتهای و شهروندان رخ میدهد. امروزه، تغییر کانون توجهات از کمیت به کیفیت و چرخش معنادار فعالیتها به سوی اثربخشی و کارآمدی در محیطی متغیر با مؤلفه‌های پیش‌بینی نشده و در

شرایطی مملو از نااطمینانیه‌ها، سازمانها را بر آن میدارد تا با استفاده از فنون نوین، اصلاحات ساختار را به مثابه ضرورتی برای دستیابی به نتایج مورد انتظار بنگرند.

۳. مبانی حقوقی حق دسترسی به اطلاعات در دولت الکترونیک

از جمله مبانی حقوقی حق دسترسی به اطلاعات در دولت الکترونیک میتوان به اصل بر عمومیت داشتن مالکیت اطلاعات؛ اصل برابری و عدم تبعیض در دسترسی به اطلاعات و مقابله با فساد اشاره کرد.

۱.۳ اصل بر عمومیت داشتن مالکیت اطلاعات

از نظر حقوقی، در یک جامعه مردم سالار، کل حکومت و اطلاعات آن (به عنوان منبع ملی) به مردم تعلق دارد و حاکمان و مدیران جامعه، به طور مستقیم یا غیرمستقیم، نماینده و وکیل و امین مردم هستند (Richard Carver, 2006, p25).

در نظام های سیاسی توسعه یافته، نهادهای عمومی و کارگزاران آنها باید نشان دهند که از اختیارات و منابع و امکاناتی که به عنوان امانت در اختیار آنها قرار گرفته است برای منافع شخصی خود استفاده نمیکنند و امانت داری می کنند. در واقع، سیاستمداران، ماشین اعمال و اجرای خواستههای مردم هستند. اینان باید برای منافع مردم کار کنند نه منافع خودشان و در صورت وجود شبهه، باید با پاسخگویی به رفع شبهه اقدام کنند.

بدین سان، در یک حکومت مردم سالار، محرمانگی امری استثنایی و خلاف قاعده است. مشروعیت این حکومتها تا حد زیادی با شفافیت آنها گره خورده است؛ حکومت و تمام قوای آن باید نشان دهند که قدرت آنها از کجا نشأت میگیرد و چگونه قدرت خود را به کار میبرند. در نتیجه، آنها به نوعی بار اثبات را بر عهده دارند. اگر حکومت خود را مردمی بداند هر قدمی که جهت محرمانگی و فاصله گرفتن از شهروندان بردارد باید با توجیهاات لازم و کافی همراه باشد. زیرا، روند محرمانگی، تأثیر شهروندان بر حکومت را کم کرده و بین قدرت و منشأ آن یعنی مردم، فاصله و حاجب ایجاد میکند (انصاری، ۱۳۹۷: ۴۶). بنابراین، هر گونه فرآیند محرمانه، جنبه استثنایی دارد و باید توجیه شود.

۲.۳ اصل برابری و عدم تبعیض در دسترسی به اطلاعات

برابری و منع تبعیض یکی از توجیحات مهم آزادی اطلاعات، از میان بردن یا کاهش شکاف اطلاعاتی در جامعه و تبعیض در دسترسی به اطلاعات است. اطلاعات، بستر و ابزار برنامه ریزی، آینده نگری، پیش بینی امور، تصمیم گیری و اقدام است، هر شخصی که درباره یک موضوع به اطلاعات بیشتر و دقیق تر و به روزتر دسترسی داشته باشد در آن زمینه می تواند موفق تر از سایرین عمل کند. از این رو، وجود تبعیض در دسترسی اشخاص به اطلاعات، برابری فرصتها و امکان رقابت منصفانه بین اشخاص جامعه را از بین میبرد و به برتری برخی از آنها نسبت به برخی دیگر منجر میشود. به همین دلیل، پیشگیری از ایجاد رانت اطلاعاتی و برخورد با اشخاصی که از این رانتها استفاده میکنند یکی از موضوعاتی است که در قوانین مبارزه با فساد یا تعارض منافع مورد توجه است.

قوانین آزادی اطلاعات، امکان دسترسی بدون تبعیض به اطلاعات را برای همه اشخاص جامعه فراهم میسازند و یکی از تدابیر مهم مبارزه با رانت اطلاعاتی هستند. بر همین اساس، ماده ۵ قانون انتشار و دسترسی آزاد به اطلاعات مصوب ۱۳۸۸ نیز تصریح کرده است که مؤسسات عمومی مکلف اند اطلاعات موضوع این قانون را در حداقل زمان ممکن و بدون تبعیض در دسترس مردم قرار دهند.

۳.۳ مقابله با فساد

فساد، پدیده‌های پیچیده و چند وجهی است و اشکال، عوامل و کارکردهایی متنوع در زمینه‌های مختلف دارد؛ پدیده فساد، از یک عمل کوچک خلاف قانون گرفته تا عملکرد نادرست یک نظام سیاسی و اقتصادی در سطح ملی را شامل میشود؛ در نتیجه، تعریف فساد، از اصطلاحات گسترده «استفاده از قدرت عمومی» و «فساد اخلاقی» گرفته تا تعریفهای قانونی خاص فساد به عنوان «عمل رشوه خواری، که یک کارمند دولتی مرتکب میشود» یا «مبادله منابع محسوس» همه را در برمیگیرد (Andvig & Fieldstad, 2000, p9).

آزادی اطلاعات یکی از مهمترین راهکارها و ابزارهای ایجاد شفافیت برای مبارزه با فساد میباشد؛ مطبوعات و سازمانهای غیر دولتی میتوانند از این حق برای افشای فساد و ریشه کن کردن آن استفاده کنند. ضرورت حق دسترسی به اطلاعات موجود در نزد نهادهای دولتی به عنوان ابزاری برای حل مسئله مهم مبارزه با فساد، به طور گسترده مورد

توجه واقع شده است. سازمان غیر دولتی جهانی «شفافیت بین الملل» که برای مبارزه با فساد ایجاد شده است، در یکی از گزارشهای خود از حق دسترسی به اطلاعات به عنوان مهمترین ابزار و سلاح علیه فساد نام میبرد (احمدی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۶).

در همه اسناد بینالمللی و منطقهای که برای مبارزه با فساد تنظیم شده‌اند. به اهمیت حق دسترسی به اطلاعات و نقش کلیدی آن در پیشگیری از فساد و مبارزه با آن تأکید شده است. ماده ۱۰ کنوانسیون بینالمللی مبارزه با فساد مصوب ۲۰۰۳ (کنوانسیون مریدا) دولتهای عضو را به اتخاذ تدابیری برای افزایش دسترسی عمومی به اطلاعات به عنوان ابزاری برای مبارزه با فساد، ترغیب کرده است و ماده ۱۳ نیز از دولت‌ها میخواهد مشارکت مردمی در تلاشهای ضد فساد را با توسعه شفافیت و حصول اطمینان از دسترسی عمومی به اطلاعات توسعه دهند.

در نظام حقوقی ما نیز قوانین مختلفی برای پیشگیری از فساد و مبارزه با آن تصویب شده است. از میان قوانین ناظر بر پیشگیری از فساد، علاوه بر برخی اصول قانون اساسی (نظیر اصل ۱۴۱ و اصل ۱۶۲)، میتوان به قانون ارتقای سلامت نظام اداری و مقابله با فساد مصوب ۱۳۹۰ اشاره کرد.

۴.۳ اصل قانونی بودن محدودیتها

هرگونه محدودیتی که بر حق دسترسی به اطلاعات وارد میشود باید بر اساس قانون صورت بگیرد؛ به این معنا که، در هر کشوری که اعمال محدودیت بر حق دسترسی به اطلاعات صورت میگیرد باید بر اساس قانون داخلی آن کشور باشد، برای عموم به صورت روشن و واضح مشخص شود و نتایج این محدودیت برای همه قابل پیش بینی و روشن باشد. قانون مزبور نیز بایستی دارای ویژگیهایی چون رعایت شأن انسانی و حفاظت از آزادیهای روشن و صریح بودن، عطف بما سبق نشدن و اطلاع و آگاهی همگان از آن باشد. محدودیت‌هایی نیز که بر طبق این قانون داخلی پیش بینی شده اند بایستی صریح و شفاف و به دور از اجمال، پیچیدگی و ابهام باشند. برای تحقق حقوق بشر در یک جامعه این اصل باید رعایت شود. هدف از لزوم رعایت این اصل آن است که افراد بدانند چه رفتاری یا عملی قانونی و چه چیزی غیرقانونی است تا از بیانات مغایر با قوانین آگاه باشند و با اجتناب از آنها، زمینهای محکومیت قانونی خود را مسدود نمایند.

حاکمیت قانون مستلزم آن است که نهادها و کارگزاران عمومی، تصمیمات و اقدامات خود را بر اساس قوانین و مقرراتی صورت دهند که مفاد آنها قبلاً به اطلاع مکلفان رسیده باشد. بر این اساس، حاکمیت قانون در دو زمینه به آزادی اطلاعات گره خورده است: اطلاع رسانی در مورد قوانین و مقررات و ممنوعیت طبقه بندی اطلاعات متضمن حق و تکلیف عمومی به عنوان اسرار دولتی.

اگر قوانین و مقررات منتشر نشده و در دسترس عموم قرار نگیرند، افراد از تکالیف قانونی خود آگاه نخواهند شد و آنها را بجا نخواهند آورد. در این صورت، اگر دولت بخواهد ضمانت اجرایی متوجه آنها کند، برای مثال آنها را مجازات کند یا به جریمه محکوم سازد، قاعده قبح عقاب بلا بیان مانع از این امر خواهد شد. در این صورت، چون ضمانت اجرا به موجب قانون (قابل فهم) تجویز نشده است، اعمال قوه قهریه دولتی ناموجه و برابر با زور تلقی خواهد شد (انصاری، ۱۳۹۷: ۴۸).

از این رو، وجود تبعیض در دسترسی اشخاص به اطلاعات، برابری فرصتها و امکان رقابت منصفانه بین اشخاص جامعه را از بین میبرد و به برتری برخی از آنها نسبت به برخی دیگر منجر میشود. به همین دلیل، پیشگیری از ایجاد رانت اطلاعاتی و برخورد با اشخاصی که از این رانتها استفاده میکنند یکی از موضوعاتی است که در قوانین مبارزه با فساد یا تعارض منافع مورد توجه است.

۴. چالشهای حقوق بشری در آزادی اطلاعات دولتهای الکترونیکی در بوتنه

نقد

در این بخش از مقاله به چالشهای حقوق بشری در دسترس بودن اطلاعات پرداخته میشود و تلاشی است تا اموری که جریان آزادی اطلاعات به نقض آنها منجر شود، بیان گردد.

۱.۴ آزادی اطلاعات و تعارض با اصل حریم خصوصی

حریم خصوصی از موضوعات بنیادین حقوق بشر میباشد که رابطه ی تنگاتنگی با کرامت انسانی دارد، بنابراین حمایت از حریم خصوصی به نوعی پشتیبانی و حمایت از شخصیت افراد و حقوق شهروندان را در پی دارد.

در حقوق ایران تعریف مشخص قانونی از حریم خصوصی ارائه نشده است و حریم خصوصی مستقلاً حمایت نشده و به تعبیری موضع تحول‌گرایانه اتخاذ شده و از مصادیق آن حمایت شده است. در مقام تعریف، تعاریف متعددی ارائه شده که فارغ از اختلاف موجود در تعاریف «وجه مشترک تعاریف ارایه شده اختیار و آزادی انسان در تصمیم‌گیری در خصوص میزان وقوف و مداخله سایرین نسبت به زندگی شخصی است» (اصلائی، ۱۳۸۹: ۴۰)؛ این وجه مشترک رکن اساسی حریم خصوصی است.

در نتیجه می‌توان گفت؛ عبارت است از؛ قلمرو و محدوددهای از اعمال، رفتارها، اندیشه‌ها، ویژگی‌ها و خصوصیات شخص که به وسیله قانون و عرف تعیین شده و بنا به مقتضیات زمان و مکان قابل تغییر بوده و برای عموم آشکار نبوده و مختص به آن فرد بوده و در این محدوده از آزادی معقولانه‌ای برخوردار بوده و فارغ از بازخواست حقوقی و کیفری است و آنها را افشا نکرده و انسان نوعی و متعارف تمایل به افشاء آن ندارد. لذا این حریم مصون از ورود، نگاه و نظارت دیگران و یا هرگونه تعرض است و انسان ورود و نظارت دیگران بر این فضا را برنمی‌تابند و نسبت به ورود غیر واکنش نشان می‌دهد، در نتیجه ورود به آن جز به حکم قانون یا رضایت وی جایز نمی‌باشد.

حریم خصوصی مبتنی بر دو حق اساسی؛ حق افراد در برابر تجاوز فیزیکی به تنهایشان (از طریق ابزارهایی چون ورود غیرمجاز به خانه و محافل خصوصی، استراق سمع، بازجویی‌های غیرقانونی، فیلم برداری و عکس برداری غیر مجاز و غیره) و حق افراد در برابر نشر اطلاعات مربوط به آنها می‌باشد. از این رو حریم خصوصی تابع اوضاع و احوالی «از جمله مکان مورد نظارت، موضوع مورد نظارت، استفاده‌های که اطلاعات حاصل از نظارت ممکن است داشته باشد، وسایلی که برای نظارت مورد استفاده قرار می‌گیرد، وضعیت شخصی که مورد نظارت واقع می‌شود، رضایت و روابط بین طرفین» است (انصاری، ۱۳۹۴: ۲۴).

امروزه با گسترش ابزارهای اطلاع‌رسانی و استفاده بسیار وسیع و گسترده از اینترنت و فضای سایبر، حق حریم خصوصی اطلاعات به یکی از پرچالش‌ترین مسایل حقوق بشر تبدیل شده است. با توجه به سهولت استفاده از اینترنت و ناشناخته بودن کاربران، تجاوز به حریم خصوصی افراد به راحتی و با سرعت فراوان افزایش یافته و نگاه دولتها را در جهت حمایت از حریم خصوصی افراد به این مقوله سوق داده است (حسنی و مقدس فخرآبادی، ۱۳۹۴: ۱۳).

ادراک شهروندان از این موضوع که دولت الکترونیک به نوعی نقض کننده ی حریم خصوصی آنان است میتواند موجب عدم اعتماد آنها به دولت الکترونیک شود. ایمنی و حفظ حریم خصوصی شهروندان از عوامل مهمی است که بر استقرار دولت الکترونیک اثر گذار است. سطح ایمنی و حفظ حریم خصوصی بر میزان اعتماد شهروندان به دولت الکترونیک اثر میگذارد و در صورتی که شهروندان به این نتیجه برسند که مبادلات الکترونیکی از ایمنی لازم برخوردار نیست یا اطلاعات خصوصی افراد توسط سایرین قابل دسترس است، اعتماد خود به دولت الکترونیک را از دست خواهند داد، از این رو یکی از روشهای تقویت اعتماد شهروندان، بالا بردن سطح ایمنی و حفظ حریم خصوصی شهروندان است. حریم خصوصی کاربر خدمات دولت الکترونیکی، نمایانگر شرایطی است که تحت آن فرد مایل به سهم شدن اطلاعات فردی با دیگران است. حریم خصوصی زمانی نقض میگردد که شرایط ضروری برای سهم شدن اطلاعات نقض شود (تقی پور، ۱۳۹۰: ۸۲).

از جمله مسائل اساسی در بعد حقوقی فضای مجازی مسئله حریم خصوصی و آزادی است. به دلیل فقدان مدل بلوغ در نظامات فضای مجازی در کشور نظریه ها و حدود مشخصی برای حریم خصوصی و آزادی تعیین نشده است. برای مثال در دوران پست مدرن بروز ویژگی های جدید ناشناسی (گمنامی)، لامکانی، لازمائی و گسترش مخاطب پیام در فضای مجازی باعث ایجاد تغییرات اساسی در تعریف و حدود آزادی بیان شده است؛ اما متأسفانه به دلیل نبود مدل بلوغ مناسب در کشور نسبت به این حدود و تعریف شناخت کافی را نداریم (فیروزآبادی، ۱۳۹۹: ۳۴).

توجه به موضوع حریم خصوصی و تدابیر حفاظتی مناسب و کافی در دولت الکترونیک برای جلب اعتماد شهروندان به دولت و خدمات الکترونیکی آن و همچنین افزایش مشارکت آنها در دولت الکترونیک مؤثر است و هرگونه برنامه راهبردی برای آن، نیازمند پاسخهای فنی و سیاستی است. در واقع دولت «مسئولیت سرپرستی حجم بالایی از اطلاعات شخصی» را بر عهده دارد و در تراکنش های روزانه، اطلاعات زیادی را از شهروندان جمع آوری می کند و حمایت از حریم خصوصی اطلاعات شخصی شهروندان که در پایگاه داده ذخیره شده و در عین حال، استفاده مؤثر از این اطلاعات از اهمیت زیادی برخوردار است» (عاملی، ۱۳۹۶: ۷۷). به عبارت دیگر، دولت وظیفه دارد تا به شهروندان

این اطمینان را بدهد که از حقوق آنها در ارتباط با حریم خصوصی محافظت میشود و پردازش و جمع‌آوری داده‌های شخصب تنها برای اهداف قانون است.

در خصوص نقض حریم خصوصی در خدمات دولت الکترونیک هم باید بیان داشت که، همان طور که در خصوص حق حریم خصوصی دیدیم، یکی از حقوق اساسی بشر این حق میباشد، که وی را در مقابل تعرضات دیگران به حریم خصوصیش و نیز مداخلات ناروای دولتها مورد حمایت قرار میدهد. اما امروزه با گسترش ابزارهای اطلاع‌رسانی و استفاده گسترده از سرویسهای، این حق به یکی از چالش‌انگیزترین مسائل حقوقی تبدیل شده است که قطعاً حمایت‌های مدنی از حریم خصوصی و حمایت از افراد در برابر انواع شیوه‌های نقض حریم خصوصی آنها در این جوامع مجازی بخش جدایی‌ناپذیر حمایت از حریم خصوصی است. در معرض مخاطره قرار گرفتن حریم خصوصی افراد یکی از مشکلات اخلاقی است که با گسترش ارتباطات از طریق چنین خدمات الکترونیکی و مجازی بروز کرده است.

به نظر میرسد دولتها باید از یک طرف محدوده حق جریان آزاد اطلاعات و حریم شخصی را مشخص نمایند و از طرف دیگر با مقررات‌گذاری منسجم و بهینه به دنبال شیوه‌های نظارتی متعادل بر جریان مطلق آزاد اطلاعات باشند تا اینکه این دو حق در راستای همدیگر و با سرعت رشد یکسان در جریان باشند.

۲.۴ آزادی اطلاعات و تعارض با اصل امنیت انسانی و ملی

حق آزادی و امنیت شخصی یکی از مهم‌ترین حقوق بشری است که در ماده ۳ اعلامیه ی حقوق بشر، ماده ۹ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی مصوب ۱۹۶۶ و ماده ۵ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر مصوب ۱۹۵۰ مورد تأکید قرار گرفته است.

امروزه امنیت انسانی با گسترش روزافزون کاربردهای فناوری اطلاعات، موضوع تهدیدات امنیتی در این حوزه و چگونگی مقابله با آنها از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. استفاده از شبکه‌های کامپیوتری با وسعت زیاد برای تبادل اطلاعات مهم بین نقاط مختلف جغرافیایی در کنار مزایای بسیاری که برای بشر به همراه دارد عرصه گسترده‌ای را برای سوء استفاده پدید آورده است. بنابراین یکی از مباحث بسیار مهم در حوزه اطلاعات و جریان آزاد آن، امنیت فناوری اطلاعات است. امنیت فناوری اطلاعات به استفاده ایمن از این فناوری و اطمینان از وجود محیطی عاری از هرگونه تهدید باز میگردد (آیتی و

محمدزاده، ۱۳۹۰: ۱۲). به نظر میرسد از جمله مهمترین چالشها و بایستههای تحقق دولت الکترونیک در بستر هنجارهای حقوق بشری؛ تضمین امنیت و خصوصی کردن اطلاعات کاربران باشد.

دولت الکترونیک و ابزارهای آن باعث تسهیل ارتباطات و پیشرفتهای گسترده شده است اما فضایی را برای سوء استفاده افراد بزهکار برای برهم زدن امنیت انسانی از طریق سوء استفادههای اطلاعاتی، تخریب اطلاعات و ناامن کردن فضای زندگی و کاری انسانها به وجود آورده است و در دراز مدت میتواند اثرات سوء بر کلیه جوانب زندگی فردی و جمعی انسانها داشته باشد. آزادی اطلاعات اگر با فناوری اطلاعات همراه باشد نیاز به دارا بودن بسترهای لازم است که از بسترهای اصلی آن امنیت انسانی است.

در خصوص برنامههای غیر قانونی که به تهدیدات امنیتی و اطلاعاتی منجر میشود، همراه با تضمین دو اصل آزادی اطلاعات و عدم نقض امنیت انسانی، راهکارهای اجرایی شامل وضع مقررات، اعلامیه و برچسبهای هشدار دهنده است در حالی که در خصوص برنامه هایی با محتوای مضر و زیان آور، فیلترگذاری به عنوان بهترین روش مخصوصاً برای خانواده ها و مدارس و مجامع عمومی مطرح شد.

معمولاً امنیت ملی را اساسیترین عنصر در زندگی اجتماعی یک ملت میدانند. تهدید علیه امنیت ملی باعث تهدید تمامیت حیات یک ملت میشود. با توجه به حساسیت بسیار بالای مسألهی امنیت ملی برای کشورها، میتوان حمایت از امنیت ملی را مهمترین تعارض با آزادی اطلاعات دانست. به استناد امنیت ملی، دسترسی به اطلاعاتی که بتواند زمینه را برای تهدید علیه امنیت ملی فراهم آورد، ممنوع است. به همین دلیل، دولتها جهت حمایت از امنیت ملی در قوانین آزادی اطلاعات خود برای ممانعت از دسترسی شهروندان به اطلاعات امنیتی، تدابیر مختلفی اتخاذ کردهاند. مرکز بینالمللی مبارزه با سانسور معتقد است که تنها در صورتی میتوان به امنیت ملی استناد کرد که، خطر مشخصی تمامیت ارضی یا ملی یک کشور را تهدید کند و اگر این خطر متوجه یک دولت و رژیم خاص باشد نمیتوان به امنیت ملی استناد کرد

۳.۴ آزادی اطلاعات و تعارض با اصل حق بر فراموش شدن

امروزه مباحث گوناگونی پیرامون مباحث دولت الکترونیک و اینترنت، به عنوان یکی از بزرگ ترین دستاوردهای تمدن بشری شکل گرفته که مقوله حق بر فراموش شدن در

فضای مجازی یکی از جدیدترین آنهاست. بر خلاف هر محیط دیگری، فضای مجازی غیر قابل لمس، غیر قابل شناسایی و نامحدود است که فاقد هر گونه خصیصه طبیعی شناخته شده است و از این رو در کنار پیامدهای مثبت، معضلات نوظهوری را به دنبال می‌آورد.

حق بر فراموش شدن (Right to be forgotten) مفهومی مبتنی بر حمایت از داده‌های شخصی و یکی از اصول اساسی قانون انفورماتیک و آزادی‌های ۱۹۷۸ فرانسه است که مدت نگهداری از داده‌ها را در زمان لازم برای نیل به هدف، چارچوب بندی و حق محو شدن داده‌های نادرست، مبهم، ناقص یا داده‌هایی که جمع‌آوری، انتقال یا نگهداری آن ممنوع است را مطرح می‌کند (زمانی و عطار، ۱۳۹۴: ۸۴) حق بر فراموش شدن در فضای مجازی از حق بر ناشناس ماندن، گمنامی و خلوت حمایت می‌کند.

حق فراموش شدن حقی است که بر اساس آن میتوان در خواست حذف اطلاعاتی را نمود که مربوط به زندگی خصوصی، ارتکاب جرائم، ارسال مضامین نابخردانه مشتمل بر عکس، فیلم و مواردی از این قبیل است (قبولی درافشان، بختیاروند و آقامحمدی، ۱۳۹۷: ۱۲۸).

درباره حق بر فراموش شدن باید به این امر اشاره کرد که اشخاص تحت برخی شرایط حق دارند که از موتورهای جستجو درخواست نمایند اطلاعات شخصی مرتبط با ایشان حذف شود. این حذف زمانی باید صورت بگیرد که این اطلاعات غلط، ناکافی و غیر مرتبط باشد. دولت فدرال آلمان در مصوبه‌ای پیشنهاد نموده است که اصطلاح حق بر فراموش شدن از حق حذف کردن (Right of Deletion) تمییز داده میشود، چرا که اصطلاح نخست، مفهومی وسیع‌تر از دومی دارد و به همین جهت دولت آلمان بر این باور است که اتحادیه اروپا و یا هر کشور دیگر در راستای تصمیم‌گیری بر حق فراموش شدن باید به روشنی ابزار مرتبط و مناسب برای اعمال حق بر فراموش شدن را مشخص و استثنائات آن را در چارچوب جدید سیاست‌های حمایت از داده‌های اروپا تبیین کند. به علاوه، دولت آلمان از ایده‌ی تعیین تاریخ انقضا برای داده‌ها در فضای مجازی استقبال می‌کند (زمانی و عطار، ۱۳۹۴: ۸۵).

هر کس میتواند اطلاعات را برای مدتی نامحدود در شبکه‌های اجتماعی قرار داده و ذخیره کند. این اطلاعات، خواه حرفه‌ای و خواه شخصی، در دسترس همگان قرار می‌گیرد. با پیدایش ابزارهای فناوری و رایانه‌ای، افراد بیش از پیش داده‌های شخصی خود را به

صورت تعمدی یا غیرعمد در شبکه‌های اجتماعی به اشتراک می‌گذارند. در واقع بخش عمده‌ای از اطلاعات مربوط به افراد در قالب حافظه های دیجیتال و نیز داده های شبکه، از جمله اینترنت ثبت و ضبط میشود که برای مدت زمانی نامعلوم و چه بسا برای همیشه قابل بازیابی و دسترسی خواهند بود. در چنین وضعیتی میتوان گفت که اینترنت بیشتر از آن چه که افراد درباره خود به یاد آورند، درباره آنها میداند (اسلامی و فیوضی، ۱۳۹۵: ۱۴).

با این اوصاف حق بر فراموش شدن در تعارض با اصل آزادی اطلاعات قرار میگیرد که با روشهای تقنینی و اجرایی در بستر دولت الکترونیک باید این تعارض راه حل نمود و به گونهای با این تعارض برخورد نمود که هم حق بر فراموش شدن تضمین گردد و هم اصل آزادی اطلاعات که از پایه های دموکراسی در دولتهای الکترونیک است مورد خدشه قرار نگیرد.

۴.۴ آزادی اطلاعات و چالشهای فرهنگی آن

بررسی دولتها و مطالعات اولیه آنها برای به اجرا در آوردن طرح دولت الکترونیک نشان داده است که مشکل اصلی ایجاد و توسعه دولت الکترونیک، تکنولوژی نیست، بلکه مشکل اصلی در این است که آیا فرهنگ جامعه آمادگی پذیرش تغییرات بسیار زیادی که ایجاد خواهد شد را دارد یا خیر و همچنین برخی معتقدند موانع پیاده سازی مولفه های دولت الکترونیک، ماهیت فنی ندارند، بلکه برآمده از معانی فرهنگی فناوریهای نوین هستند. در واقع خصوصیات شخصی و شرایط ذهنی بیشتر احتمال دارد که متأثر از عوامل فرهنگی شود تا شرایط عینی که پیرامون توسعه و اشاعه فناوری جدید وجود دارد (نقل از عاملی، ۱۳۹۶: ۷۹).

با این اوصاف در جهان توسعه یافته، سطح معلومات و آگاهی شهروندان بالا است و شهروندان معلومات کافی درباره قوانین و مفاد آنها دارند و به همین دلیل می توانند از قوانین به نفع خود، کشور و نظام آینده شان سود برده و در راستای حاکمیت قانون و نهادینه سازی فرهنگ قانونگرایی در جامعه تلاش ورزند؛ اما در جوامع در حال توسعه این چنین نیست. در این جوامع سطح فهم مردم نسبت به قوانین پایین بوده و درک شان نسبت به مسایل سیاسی و قانونی ضعیف میباشد؛ مردم در این کشورها از مفاد قانون بی اطلاع هستند و نمی دانند که چطور باید از مفاد قانون در راستای منافع شان سود ببرند. این مردم یا اصولاً به قوانین اهمیت نمی دهند و نسبت به آنها حالت خمودگی و بی تفاوتی

دارند و یا برداشت درست از قوانین ندارند و انتظار دارند که هر زمان خواست می‌توانند به هر نوع اطلاعاتی که خواسته باشند، دسترسی پیدا کنند.

۵. نتیجه‌گیری

حق دسترسی به اطلاعات، به عنوان یک حق آزادی و حق رفاهی، دارای ماهیتی مرکب می‌باشد، به این معنا که هم ویژگیهای نسل اول حقوق بشر را دارد، که نیازمند عدم مداخله دولتهاست و هم دارای مشخصات حقوق بشر نسل دوم است که برای تحققش تضمین حمایتی دولتها را می‌طلبد. حق دسترسی به اطلاعات به دلیل اهمیت غیر قابل انکار آن در زندگی امروزی بشر، مورد حمایت اسناد بینالمللی حقوق بشر، قوانین کشورها، سازمانهای مردم نهاد، افراد و سایر بازیگران صحنه بینالمللی، قرار گرفته است. این حق برای اولین بار، به وسیله مجمع عمومی سازمان ملل در سال ۱۹۴۶ و در قطعنامه شماره ۵۹ (۱) ۶۵ به عنوان یک حق بنیادین بشری، مورد اشاره قرار گرفت. قطعنامه مزبور بیان میدارد: «آزادی اطلاعات یک حق بنیادین بشری و ... سنگ بنای همهی آزادیهای است که ملل متحد خود را وقف آنها کرده است».

اعلامیه جهانی حقوق بشر و همچنین ماده ۱۹ میثاق بینالمللی حقوق مدنی و سیاسی، در قالب حمایت از حق آزادی عقیده و بیان و نه به عنوان یک حق مستقل از این حق، حمایت نمودند. حمایت از این حق به این اسناد محدود نشد و اسناد فراوانی اعم از بینالمللی و منطقه‌ای، مانند اصول ژوهانسبورگ، اصول لیما، اصول نهگانه آزادی اطلاعات و حق دسترسی به اطلاعات، کنوانسیون اروپایی حقوق بشر و ... این حق را یک حق مستقل و جدای از آزادی بیان معرفی نموده‌اند. این مسأله، بیانگر اهمیت بیش از پیش این حق برای کشورها، شهروندان آنها، سازمانهای بینالمللی و نهادهای غیردولتی و ... است.

مبانی حقوقی حق دسترسی به اطلاعات در دولت الکترونیک میتوان به اصل بر عمومیت داشتن مالکیت اطلاعات؛ اصل برابری و عدم تبعیض در دسترسی به اطلاعات و مقابله با فساد اشاره کرد. بدین سان، در یک حکومت مردم سالار، محرمانگی امری استثنایی و خلاف قاعده است. مشروعیت این حکومتها تا حد زیادی با شفافیت آنها گره خورده است؛ همچنین قوانین آزادی اطلاعات، امکان دسترسی بدون تبعیض به اطلاعات را برای همه اشخاص جامعه فراهم میسازند و یکی از تدابیر مهم مبارزه با رانت اطلاعاتی هستند؛ با این اوصاف در همه اسناد بین المللی و منطقه ای که برای مبارزه با فساد به اهمیت حق

دسترسی به اطلاعات و نقش کلیدی آن در پیشگیری از فساد و مبارزه با آن تأکید شده است و هرگونه محدودیتی که بر حق دسترسی به اطلاعات وارد می‌شود باید بر اساس قانون صورت بگیرد؛ به این معنا که، در هر کشوری که اعمال محدودیت بر حق دسترسی به اطلاعات صورت می‌گیرد باید بر اساس قانون داخلی آن کشور باشد، برای عموم به صورت روشن و واضح مشخص شود و نتایج این محدودیت برای همه قابل پیش بینی و روشن باشد.

آزادی اطلاعات در بستر دولت الکترونیک اگرچه می‌تواند به رشد و بالندگی جامعه و نیز مشارکت شهروندان در فرآیند تصمیم‌گیری و حفظ حقوق و آزادی‌های شهروندان و همچنین منجر به نهادینه سازی ساز و کارهای دموکراتیک گردد ولی چالش‌هایی از قبیل تعارض با اصل حریم خصوصی؛ تعارض با اصل امنیت انسانی و ملی و تعارض با اصل حق بر فراموش شدن در قبال هنجارهای حقوق بشری پیش روی آن وجود دارد؛ در مجموع نتیجه گرفته می‌شود که آزادی اطلاعات یک حق مطلق و بدون حد و مرز می‌باشد و نباید مانند سایر حقوق بشری در تقابل با هنجارهای حقوق بشری قرار بگیرد.

کتاب‌نامه

- آیتی، محسن و محمدزاده، علیرضا (۱۳۹۰) «امنیت انسانی و کاربرد فناوری‌های نوین اطلاعاتی و ارتباطاتی». مجموع مقاله‌های همایش بین‌المللی امنیت انسانی در غرب آسیا.
- احمدی، سید علی اکبر و همکاران (۱۳۹۴)؛ *فساد اداری و مالی در سازمانهای امروزی*، تهران: نشر فوزان، چاپ اول.
- اسلامی، رضا و فیوضی، فریناز (۱۳۹۵)؛ «حق بر فراموش شدن و چالش‌های پیش روی آن»، مجله حقوقی دادگستری، دوره ۸۰، شماره ۹۴.
- انصاری، باقر (۱۳۹۷)؛ *حق دسترسی به اطلاعات (آزادی اطلاعات)*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، معاونت مطبوعات و اطلاع رسانی، چاپ اول.
- انصاری، باقر (۱۳۸۶)؛ «مفهوم، مبانی و لوازم آزادی اطلاعات»، نامه مفید، شماره ۶۱.
- تقی پور، سیروس (۱۳۹۰)؛ «حقوق شهروندی و قوه قضاییه ی ایران»، ماهنامه دادرسی، شماره ۸۹.
- حسینی، علیرضا و مقدس فخرآبادی، سعید (۱۳۹۴)؛ «فضای مجازی و حقوق بشر با تأکید بر موازین حقوقی حاکم بر حریم خصوصی در ایران»، کنفرانس بین‌المللی یافته‌های نوین پژوهشی در علوم، مهندسی و فناوری.

خانیک، هادی و بابائی، محمود (۱۳۹۰)؛ «فضای سایبری و شبکه‌های اجتماعی: مفهوم و کارکردها»، فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات جامعه اطلاعاتی، دوره اول، شماره اول.

زمانی، قاسم و عطار، شیما (۱۳۹۵)؛ «حقوق بشر و حق بر فراموش شدن در عصر فناوری‌های نوین اطلاعاتی»، مجله حقوقی بین‌المللی، شماره ۵۵.

عاملی، سعیدرضا (۱۳۹۶)؛ نظریه‌ها و مفاهیم اساسی دولت الکترونیک، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ اول.

عرفان منش، محمد امین (۱۳۸۶)؛ «آزادی اطلاعات»، ره آورد نور، شماره ۲۱.

فیروزآبادی، ابوالحسن (۱۳۹۹). درآمدی بر حکمرانی فضای مجازی، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق و مرکز ملی فضای مجازی، چاپ اول.

قبولی درافشان، سید محمد هادی؛ بختیاروند، مصطفی و آقامحمدی، اکرم (۱۳۹۷)؛ «حق فراموش شدن در ترازو؛ نیاز ناشی از فضای مجازی یا تهدیدی علیه آزاد بیان؟» فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، سال نوزدهم، شماره ۵۸.

قلی پور سوتی، رحمت اله، منصوریان، عباس، الهیاری دویین، ملیحه (۱۳۹۸)؛ «طراحی مدل دولت الکترونیک در چارچوب اخلاقی حکمرانی خوب»، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال چهاردهم، شماره ۲.

Andvig, Jens Chr. & Fieldstad, 2000, "Odd-Helge, Research on Corruption. A policy oriented survey", Commissioned by NORAD, p.9, available at: http://www.icgg.org/downloads/contribution07_andvig.pdf

Richard Carver; Carver, Richard, 2006, "Freedom of Information: Training Manual for Public Officials", at: <http://www.article ۱۹.org/pdfs/tools/foitrainers manual.pdf>